АНАЛІЗ ФЕНОМЕНУ МИСЛИТЕЛІВ КИЇВСЬКОГО КОЛА В КОНТЕКСТІ ПРОБЛЕМИ РОЗМЕЖУВАННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ТА РОСІЙСЬКОЇ ФІЛОСОФІЇ

Ганна СКРИПАЛЬ
аспірантка Центру українознавства
КНУ імені Тараса Шевченка

Анотація. *Розглянуто проблему розмежування російської філософії, яка довгий час існувала в межах спільного інтелектуального простору з українською філософією. Проаналізовано феномен мислителів Київського кола (М. Бердяєв та Л. Шестов), які здійснили другий поворот у духовному житті Росії. Запропоновано до Київського кола філософів віднести мислителів, які навчалися в Київському університеті та працювали в Києві наприкінці XIX – на початку XX ст.: М. Бердяєва, Л. Шестова, В. Зеньковського, Д. Чижевського, І. Гілярова, Г. Шпета. Обґрунтовано використання щодо цих мислителів терміна «коло», а не «школа» або «центр». Зазначено вплив київської філософської культури та україноментальної атмосфери Києва, завдяки яким у творчості мислителів Київського кола можна відзначити певні спільні риси. Простежено українські мотиви у творчості мислителів Київського кола; підкреслено співзвучність їхніх філософських позицій з ідеями української мислительної традиції.*

Ключові слова*: Київське коло філософів, школа, тема міста, духовний ренесанс, нова релігійна свідомість.*

Філософію, що існувала наприкінці XIX – на початку XX ст. у Києві, традиційно розглядають у руслі російської філософії. Мислителів, які тоді навчалися або працювали в Києві, зокрема М. Бердяєва та Л. Шестова, у радянській, а пізніше пострадянській історіографії некритично зараховували до російської традиції. Проте ідеї, які вони висловлювали, йшли врозріз із зазначеною традицією, що спонукало дослідників аналізувати їхню творчість поза існуючими філософськими течіями, або як виняток із правил.

Беззаперечним фактом є існування російської філософії в межах спільного інтелектуального простору з українською філософією. Тому для російських та українських дослідників актуальна проблема розмежування цих двох культурних феноменів. Немає прийнятного для всіх критерію, за яким певну постать можна вважати належною до тієї чи іншої філософської традиції. Якщо брати за основу один із них, наприклад, територіальні межі, мовну ознаку, походження філософа або його менталітет, – жоден не буде безумовним, його абсолютизування призведе до спотворення історичної правди. Так, донедавна радянська традиція Г. Сковороду, Т. Прокоповича, П. Юркевича, М. Гоголя визначала виключно як російських філософів. Однією з ознак, що надавала підстави відносити їх до російської культури, є та, що через насаджування на українських землях протягом довгого часу російської мови та пригнічування української багато українських мислителів були російськомовними, хоча риси, притаманні їхній філософії, містили ознаки української культури. Останні дослідження довели «українськість» названих мислителів.

Класифікуючи творчий доробок М. Бердяєва та Л. Шестова, сучасні українські дослідники пропонують розглядати мислителів у межах «київської школи», або «київського центру». Спираючись на характеристику В. Горського, школа – це «сукупність ідей, зумовлених спільністю конкретної системи», та «сукупність людей, об'єднаних прихильністю до конкретної філософської системи». Щодо до М. Бердяєва та Л. Шестова, то обидва мислителі виступали проти створення філософської системи. М. Бердяєв у роботі «Про рабство та свободу людини» зазначав, що не вірить у можливість та бажаність філософських систем. Л. Шестов уже в першій великій роботі також писав: «Безумовно, що систематичність розуму є вірною ознакою духовної обмеженості, бо вона обов'язково передбачає здатність багато чого не бачити й не відчувати тієї інстинктивної відрази до всього, що порушує відсторонений, тобто мертвий стан речей» [*13*, 10]. Як зазначає відома російська дослідниця П. Гайденко: «Характер філософування М. Бердяєва, так само як і Д. Мережковського, В. Іванова, Л. Шестова: це була принципово не-академічна, не-університетська думка; у ній не було прагнення до послідовного доведення певної тези, до розробки систематичного понятійного апарату, до побудови несуперечливого вчення» [*4*, 6]. Мислителі вважали філософську систему шкідливою та недоречною. Р. Редліх, розглядаючи філософію М. Бердяєва, у своїх спогадах писав: «…потрібно говорити, перш за все, про стиль Бердяєвого філософування, про думки Бердяєва, про його філософські відкриття, але не про систему. Зрештою, наше XX сторіччя – не сторіччя філософських систем… У центрі усіх роздумів зрілого Бердяєва знаходиться не система, а свобода» [*9*, 23].

В історії філософії зазвичай послуговуються загальноприйнятним принципом поділу представників філософського знання залежно від державної, або національної, належності: «російський філософ», «український філософ», «німецький філософ» і т.д. Також використовується принцип, за яким філософів розглядають у належності до школи, пов'язаної з певним містом або відомим навчальним закладом цього міста: «марбурзька», «фрайбурзька» школа неокантіанства в Німеччині, «Київська школа філософів» 50–60-х років XX ст. тощо. Нерідко говорять про певну групу мислителів, об'єднаних позицією на основі інтересу до певних питань та спільності поглядів на спосіб їх вирішення, використовуючи термін «коло». «Коло» – інтелектуальне середовище, утворене спільнотою однодумців. До філософського або культурного кола можуть належати люди, які не знайомі між собою, проте їхні ідеї знаходяться в межах певного спільного простору. Київське коло філософів можна порівняти з Віденським колом, під яким розуміється група молодих учених, які об'єдналися на основі інтересу до певних питань та спільності поглядів на спосіб їх вирішення. До Київського кола філософів входять не тільки мислителі, які народилися в Києві, але й ті, хто певний час тут жив. І хоча в подальшому всі вони за покликом долі опинилися в інших містах та країнах, погляди мислителів, сформовані під впливом інтелектуальної атмосфери та духовної неповторності Києва, орієнтувалися на київську духовну культуру.

До такої групи можна віднести мислителів, які навчалися в Київському університеті та працювали в Києві наприкінці XIX – на початку XX ст. Йдеться, зокрема, про М. Бердяєва, Л. Шестова, В. Зеньковського, Д. Чижевського, І. Гілярова, Г. Шпета. У жодному разі не стверджується, що вони за національністю були українцями. Йдеться про те, що, навчаючись у Києві, який традиційно був центром української духовності, ці мислителі не могли не відчути значного впливу київської філософської культури та україноментальної атмосфери Києва, тому в їхній творчості можна простежити певні спільні риси.

Постійні дискусії та суперечки між М. Бердяєвим, Л. Шестовим, С. Булгаковим, А. Луначарським, Г. Шпетом, М. Трубецьким, В. Зеньковським, І. Ільїним (хоча два останніх були молодшими за віком, тому менше спілкувалися зі «старшим поколінням») сприяють виникненню та кристалізації нових філософських ідей. Уже в еміграції М. Бердяєв згадував, що ті, з ким він спілкувався в Києві, долучили його до київського духовного здобутку. Хоча мислитель ніколи не зазначав, що це був саме український здобуток.

Деякі фахівці звертають увагу не стільки на коло спілкування, скільки на теми, що на той час «витали у повітрі». В. Зеньковський, характеризуючи період кінця XIX – початку XX ст., зазначав, що частина російської інтелігенції була охоплена «революційно-містичним збудженням», яке як віддаляло, так і наближало до церкви та церковних традицій. У цих містичних настроях В. Зеньковський і вбачає витоки релігійності М. Бердяєва і Л. Шестова. Канадський дослідник Джеймс Вернхан робить наголос на зацікавленості мислителів творчим доробком Ф. Достоєвського та біблійною тематикою. Основною темою творчості Достоєвського є свобода, виражена в екзистенційному дусі. Проблема свободи була головною у творчості мислителів. М. Бердяєв, Л. Шестов відзначали величезний вплив на їхню філософію творчості Ф. Достоєвського.

Окремі дослідники пояснюють виникнення певних культурних або філософських течій, звертаючись до теми міста. Пьотр Вайль у роботі «Геній місця» пише про наявність у місті специфічної інтелектуальної спільноти та певного дискурсу. В. Малахов підкреслює, що кожне місто має свою неповторну онтологію, свій глибинний проект буття, це «свого роду похідна від відкритості світу, історичної долі та простору культурного спілкування». Т. Суходуб, аналізуючи метафізику міста, «київський світ», що відкривається у творчості представників культури «срібного віку», зокрема М. Бердяєва, Л. Шестова, Г. Шпета, зазначає, що мова їхнього міста лишається до кінця не розшифрованою. Щодо впливу мислителів на Київ, зокрема М. Бердяєва, дослідниця пише: «Присутність М.А. Бердяєва на київській землі, вважаю, відмічена таким потужним «вибухом» людської енергетики, яка змінила духовний простір нашого міста, привніс у нього дух свободи й творчості, що розуміються персоналістично».

М. Бердяєв як житель Києва філософську автобіографію, в якій намагався підбити підсумки своєї творчості, дати оцінку ідеям та проаналізувати впливи на його становлення як мислителя, – твір «Самопізнання» – починає саме з опису міста, з визначення, що він є київським філософом. Змальовуючи Київ, він не просто описує краєвиди, а вихоплює саме духовну атмосферу міста, яке було та лишається містом європейським. «Київ – одне з найкрасивіших міст не тільки Росії, але й Європи. Він увесь на горах, на березі Дніпра, з незвичайно широким краєвидом, з чудовим Царським садом, з Софійським собором, однією з найкращих церков Росії… Наша родина, хоча й московського походження, належала до аристократії Південно-Західного краю, з дуже сильними західними впливами, які завжди були сильними у Києві. Особливо родина моєї матері була західного типу, з елементами польськими та французькими. У Києві завжди відчувалось спілкування з Західною Європою» [*3*, 260]. Мислитель намагався показати, звідки він родом, обґрунтувати, чому в нього саме такий характер філософування, пояснити, чому його мисленню притаманні саме такі риси. М. Бердяєв неодноразово наголошує, що він – київський філософ, так само, як і Л. Шестов.

Особливе значення відігравало спілкування М. Бердяєва з його братом – українським поетом, перекладачем та журналістом Сергієм, який листувався з багатьма діячами української культури, був у дружніх стосунках з Лесею Українкою. Після заслання М. Бердяєва до Вологди (у 1901 р.) Сергій писав йому листи українською мовою. Це доводить, що україномільство брата не викликало у М. Бердяєва неприйняття. Вони підтримували дружні стосунки. У спогадах М. Бердяєв писав, що ніхто в родині, крім нього, Сергія не любить.

Те, що на формування поглядів М. Бердяєва вагомий вплив мав Київ, вказують не тільки українські, але й російські дослідники. Зокрема, доктор філософських наук, професор М. Громов зазначає: «Ми часто шукаємо у біографії філософа теоретичне підґрунтя його творчості, забуваючи про невербальні джерела натхнення, які можуть стати не менш, а можливо, й більш важливими для його розуміння. Особливо суттєвою є ця обставина, коли йдеться про такого яскраво публіцистичного, художньо обдарованого, емоційно вразливого мислителя, яким є Микола Бердяєв. Первісні візуальні, експресивні, непевні відчуття, що були ним сприйняті, трансформувались пізніше у вербалізовані, раціоналізовані, чітко виражені філософеми, які втілилися у його блискучій стилістиці» [*6*, 14]. І як підсумок: «Шана і слава Києву, який може пишатися тим, що дав світові одного з геніальних мислителів минаючого XX сторіччя» [*6*, 23].

Київ – своєрідний культурний центр, який склався після прийняття християнства у 988 р. князем Володимиром. Київський дух виявив себе вже в перших рукописах: «Слово про закон і благодать» Іларіона, «Ізборник Святослава 1073 р.», «Ізборник 1076 р.», «Повість минулих літ», «Повчання Володимира Мономаха» та інші. Такі архітектурні пам'ятки, як Софія Київська, Києво-Печерська лавра, зберігали київську духовність і стали історичним підґрунтям Київського кола філософів. Це місто зродило духовну атмосферу, яка зберігалася протягом століть, безумовно, певним чином зазнаючи змін. Цей дух зберігся і коли Київ перебував у складі Князівства Литовського, не розчиняючись та зберігаючи свою специфіку. Київ багато в чому впливав на культурний розвиток Литви [*10*, 99]. Хоча не можна абсолютизувати цей фактор, стверджуючи, що литовська культура є українською. Литовці не загарбали українські землі, як це довгий час подавалося в підручниках з історії, а, навпаки, звільнили від татаро-монгольського панування. У роки російської окупації саме Київське коло допомогло зберегти українськість.

Те, що українська культура свого часу мала значний вплив на розвиток Князівства Литовського, не викликає заперечень. Прихильно сприймається інформація про вплив російської філософії на українську – так і мало бути, адже Росія вважалася «старшим братом». Проте коли йдеться про вплив української філософії на російську, – це викликає обурення та, як наслідок, звинувачення в націоналізмі. Однак не слід політизувати це питання. Визнання впливу української національної культури анітрохи не применшує та не заперечує самобутності російської філософії, не закреслює її подальших досягнень та розвитку. У XIX ст. вплив української філософії на російську є логічним.

Розглядаючи проблему взаємовпливів російської та української культур, можна провести певні паралелі з відомими історичними подіями. Римська культура, засвоївши грецьку, своєрідно її інтерпретувала, зорієнтувавшись на зовнішньому аспекті. З Античною Грецією та Стародавнім Римом можна порівняти розвиток взаємовідносин між Україною та Російською імперією, яка використала надбання першої, пізніше заперечуючи навіть її цінність. На цьому наголошував ще В. Зеньковський. Але внаслідок подій, що відбулися протягом XVII–XVIII ст., Україна втрачає свою духовну першість перед Московією. Проте як не можна стверджувати, що українська філософія була залежною від російської, так само є хибним і зворотне твердження.

Розвиток філософії, що відбувався наприкінці XIX ст. у Росії, деякі дослідники називають духовним ренесансом, хоча цей термін є не зовсім коректним щодо тих процесів, бо російська філософія на той час ще не пройшла етапу високої класики, тобто не мала її висхідного зразка. Найімовірніше маємо справу з перенесенням поняття «срібний вік» зі сфери літератури та культури, етап розвитку яких хронологічно збігається із зазначеним етапом у філософії. Безумовно, літературно-публіцистична спадщина П. Чаадаєва, О. Хомякова, І. Киреєвського мала могутній філософський потенціал, проте «оригінальною і творчою», за висловом М. Бердяєва, російська філософія стає лише у XIX ст., розквіт якої розпочинається з творчості В. Соловйова.

Серед фундаторів напрямку так званої філософії російського духовного ренесансу, тих, хто «спровокував» це піднесення, були мислителі Київського кола: Д. Чижевський, В. Зеньковський, М. Бердяєв, Л. Шестов, Г. Шпет, І. Гіляров. Феномен цих мислителів у тому, що вони здійснили другий поворот у духовному житті Росії. Перший «поворот» зробив М. Гоголь, який, за висловом К. Мочульського, «повернув всю російську літературу зі шляху Пушкіна на шлях Достоєвського…» [*8*, 86–87]. Завдяки Гоголю в російську літературу було привнесено не притаманний їй екзистенційний зміст. За значенням, яке мала для російської культури творчість М. Гоголя, його можна порівняти з С. К'єркегором та значенням його творчості для європейської філософії. Філософи Київського кола також не тільки вплинули на російську філософію, а змінили напрям її розвитку, зрушили з «мертвої точки». Ще М. Гоголь оголосив війну «пошлости» (рос.): «Про мене багато говорили, розбираючи деякі мої грані, але головної сутності моєї не визначили. Її відчув лише один Пушкін. Він мені казав завжди, що в жодного письменника ще не було цього дару виставляти так яскраво ницість життя, вміти окреслити з такою силою ницість людини, щоб уся та дрібнота, яка вислизає від ока, стала б помітною усім. Ось моя найважливіша властивість, що одному мені належить, й якої точно немає в інших письменників» [*5*, XVIII, 3]. Наслідуючи М. Гоголя, М. Бердяєв наголошує на необхідності боротьби проти «пошлости». Він одним із перших поставив питання про перетворення російського православ'я на духовний феномен, необхідності пошуку нових форм поєднання релігії та культури. «Гоголю відкривалася ганьба як одвічна російська властивість. Ця ганьба пов'язана з нерозвиненістю та нерозкритістю особистості у Росії, з пригніченістю образу людини. З цим же пов'язана й нелюдська ницість, з якою Гоголь нас пригнічує й якою він сам був пригнічений. Гоголь глибше за слов'янофілів бачив Росію. В нього було сильне почуття зла, якого були позбавлені слов'янофіли. В одвічно-гоголівській Росії переплітається й змішується трагічне й комічне. Комічне є результатом змішання й підміни. Це змішання і переплетення трагічного й комічного є і в російській революції. Вона вся ґрунтується на змішанні та підміні, й тому у ній багато чого має природу комедії. Російська революція є трагікомедією. Це – фінал гоголівської епопеї. Й, можливо, найбільш похмуре і безнадійне у російській революції – це гоголівське у ній. У тому, що у ній є від Достоєвського, більше просвітів. Росії необхідно звільнитися від влади гоголівських примар» [*1*, 250].

Виникнення нової релігійної свідомості М. Бердяєв пов'язував з ідеями В. Соловйова, М. Федорова та з релігійними пошуками всієї російської літератури та філософії загалом. М. Бердяєв є одним із фундаторів руху релігійно-філософського оновлення, якого потребувало російське православ'я, – воно було бездуховним, зводилося до обрядовості та шанування предметно-чуттєвого, матеріального. Проте в татаро-монгольському середовищі воно й не могло сформуватися іншим. В українському ж православ'ї завжди була орієнтація на «внутрішню людину» – спадок візантійської богословської традиції. Велике значення мав також переклад у 1371 р. на староукраїнську мову «Корпусу Ареопагітики». Його латинський переклад став ґрунтом для містико-кордоцентричної філософії Й. Екгарта. Тому зазначене вище доводить, що на російському ґрунті екзистенційна філософія з'явитися не могла. А в Києві на початку XX ст. цілком закономірно виникла одна з перших у світі груп екзистенційної філософії, що була представлена мислителями М. Бердяєвим та Л. Шестовим. Хоча зовні й була видимість питомо російського культурного процесу, європеїзація великоруської духовної культури відбувалася за допомогою її українізації: «Вся традиція і форми використання церковнослов'янської мови для світської літератури йдуть з України. Російську літературу після петровського періоду доводиться розглядати як продовження церковнослов'янської літератури Західної Русі (головним чином України) XVII ст.; зі специфічно великоруською московською літературою допетровської Русі у російській літературі XVIII ст. немає жодного зв'язку» [*11*, 188].

Російська філософія більшою мірою, ніж українська, зазнала впливу європейської традиції, причому ними цей вплив було засвоєно по-різному. Російська філософія XVIII ст. була «безґрунтовною», тоді як основні світоглядні характеристики української сформувалися ще в XI ст. Проте М. Бердяєв зазначає, що незв'язаність російської думки потужною традицією була також її силою, вона стала «джерелом її незвичайної свободи, невідомої народам Заходу, аж надто зв'язаним своєю історією» [*2*, 15]. Узагалі, культура України розвивалася в європейському ареалі. Тому і вплив німецької класичної філософії на російську та українську був особливим. Як зазначає Д. Чижевський, це не було просте засвоєння, а виявлення власної самостійної творчості [*12*, 62]. Українська філософія віддавна формувалася в рамках європейської мислительної традиції, тому критично її переробляла. Тоді як у Російській імперії філософувати – означало тлумачити. Російська філософія зазнала впливів вольфіанства, вольтер'янства, зверталася до спадщини Гегеля. А українській була ближча шеллінгіанська філософія (на відміну від росіян, пізній Шеллінг), що вплинула на засновника екзистенційної філософії С. К'єркегора.

Друга половина XIX ст. характеризується загальним занепадом філософії, криза якої пов'язувалася з поширенням, а згодом і пануванням серед науковців матеріалізму, пізніше – позитивізму. Проте в Україні, окрім представників зазначених напрямків, були виразники ідей персоналізму, неокантіанства та релігійної філософії. Наприкінці XIX ст. українська філософія, незважаючи на вплив «модних» на той час течій – ідей натуралістично-позитивістського спрямування, соціалістичного вчення, – усе-таки зберігала риси, що були завжди притаманні українській філософії: кордоцентризм, антеїзм, екзистенціально-плюралістичне бачення світу.

ЛІТЕРАТУРА

1. Бердяев Н. Духи русской революции: Гоголь в русской революции // Из глубины: Сб. статей о русской революции. – М., 1991.

2. Бердяев Н. О характере русской религиозной мысли XIX века // Бердяев о русской философии. – Свердловск, 1991. – Ч. 2.

3. Бердяев Н. Самопознание. – М., 2004.

4. Гайденко П. Мистический революционаризм Н.А. Бердяева. О назначении человека. – М.: Республика, 1993.

5. Гоголь. Выбранные места из переписки с друзьями // Виссарион Белинский. Выбранные места из переписки с друзьями Николая Гоголя. СПб. 1847 // Г. Белинский. Собрание сочинений в трех томах/ Под общей редакцией Ф.М. Головенченко. – Том III: Статьи и

рецензии 1843–1848. Редакция В.И.Кулешова. – М.: ОГИЗ, ГИХЛ, 1948.

6. Громов М.Н. Творчество Николая Бердяева в контексте восточнославянской и европейской мысли // Метаморфози свободи. Український часопис російської філософії. Вісник Товариства російської філософії при Українському філософському фонді. – Вип. 1. – К.: ПАРАПАН, 2003.

7. Зеньковский В. История русской философии. – Париж, 1989. – Т. 1. – Там само.

8. Мочульский. Духовный путь Гоголя. – Париж, 1914.

9. Редлих Р. Философия духа Н.А. Бердяева. – Мюнхен, 1972.

10. Субтельний О. Україна: історія. – Видання третє, перероблене і доповнене. – К.: Либідь, 1993.

11. Трубецкой Н. Общеславянский момент в русской культуре // Трубецкой Н.С. История, культура, язык. – М., 1995.

12. Чижевський Д. Нариси з історії філософії на Україні. – К., 2005. – Т. 1.

13. Шестов Л. Шекспир и его критик Брандес // Шестов Л. Апофеоз беспочвенности. – М.: АСТ, 2000.

Анна Скрипаль

Анализ феномена мыслителей Киевского круга в контексте проблемы размежевания украинской и российской философии

Аннотация. *Рассмотрена проблема разграничения российской философии, которая долгое время существовала в рамках общего интеллектуального пространства с украинской философией. Проанализирован феномен мыслителей Киевского круга (Н. Бердяев и Л. Шестов), которые совершили второй поворот в духовной жизни России. Предложено к Киевскому кругу философов отнести мыслителей, которые учились в Киевском университете и работали в Киеве в конце XIX – начале XX в.: Н. Бердяева, Л. Шестова, В. Зеньковского, Д. Чижевского, И. Гилярова, Г. Шпета. Обосновано использование относительно указанных мыслителей термина «круг», а не «школа» или «центр». Отмечено влияние киевской философской культуры и украиноментальной атмосферы Киева, благодаря которым в творчестве мыслителей Киевского круга можно отметить определенные общие черты. Прослежены украинские мотивы в творчестве мыслителей Киевского круга, подчеркнуто созвучие их философских позиций с идеями украинской мыслительной традиции.*

Ключевые слова*: Киевский круг философов, школа, тема города, духовный ренессанс, новое религиозное сознание.*

Hanna Skrypal

Kyiv circle thinkers phenomenon analysis in the context Ukrainian and Russian philosophy delimitation problem

Annotation. *The problem of differentiation of Russian philosophy which existed for a long time within the limits of the general intellectual space is considered with Ukrainian philosophy. The phenomenon of the Kyiv circle philosophers such as N. Berdyaev and L. Shestov who made the second turn in spiritual life of Russia is analyzed. Such thinkers as N. Berdyaev, L. Shestov, V. Zenkovsky, D. Chizhevsky, I. Giljarov, G. Shpet who studied at Kyiv University and worked in Kyiv in the end of XIX – in the beginning of XX century are proposed to be enlisted to the Kyiv circle of philosophers. Usage of the term «circle», instead of «school» or «center» in reference to thinkers given is proved. Influence of the Kyiv philosophical culture and Ukrainian mental atmospheres of Kyiv thanks to which in creation of thinkers of the Kyiv circle it is possible to track certain common features is accented. Ukrainian motives in creativity of thinkers of the Kyiv circle are traced. Harmony of philosophical positions of thinkers of the Kyiv circle with ideas of the Ukrainian cogitative tradition is underlined.*

Key words: *Kyiv philosophers circle, school, City theme, spiritual Renaissance, New religious consciousness.*